

Журавльова Ю. О.

*кандидат наук з державного управління,
доцент кафедри загальної економічної теорії та економічної політики
Одеського національного економічного університету*

Zhuravlova Yuliya

*Candidate of Sciences in Public Administration,
Associate Professor of the Department
of General Economic Theory and Economic Policy
Odessa National Economic University*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СФЕРИ ОСВІТИ ЯК СКЛАДОВОЇ ЧАСТИНИ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

Анотація. У статті висвітлено теоретико-методологічні засади дослідження сфери освіти як складової частини економічної системи. Встановлено, що прикладом структурних залежностей, що характеризують внутрішню структуру економічної системи, може бути залежність виробничих відносин від продуктивних сил. Така структурна залежність надає виробничим відносинам їх матеріальний, об'єктивний характер, завдяки чому вони утворюють економічний базис суспільства, над яким підноситься сфера суспільної свідомості, що включає освітню діяльність. Зроблено висновок, що суспільні потреби в послугах сфери освіти визначаються відповідністю економічних відносин рівню та характеру розвитку продуктивних сил цього суспільства: якщо економічні відносини, які склалися в суспільстві, відповідають досягнутому рівню продуктивних сил, то вони відкривають дорогу їх подальшого розвитку, і цей розвиток продуктивних сил об'єктивно породжує суспільні потреби в розвитку освітньої діяльності.

Ключові слова: освіта, знання, економічна система, суспільство знань, економіка знань, продуктивні сили, виробничі відносини, суспільна свідомість.

Вступ та постановка проблеми. Теоретико-методологічний підхід до аналізу економічної системи, що передбачає виділення її структурного та генетичного аспектів і послідовне розмежування на цій основі структурних та динамічних залежностей, є найважливішою науковою традицією Одеської школи економічної думки, створеної академіком А. К. Покританом. Прикладом структурних залежностей, що характеризують на кожний даний момент внутрішню структуру економічної системи, може служити насамперед залежність виробничих відносин від продуктивних сил. Саме така структурна залежність надає виробничим відносинам їх матеріальний, об'єктивний характер, завдяки чому утворюють економічний базис суспільства, над яким підноситься сфера суспільної свідомості, що включає освітню діяльність. Така об'єкт-суб'єктна залежність (об'єктивно досягнутий рівень розвитку продуктивних сил, виробничі відносини – суспільна свідомість) висувається вперед під час аналізу структури економічної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням сфери освіти як складової частини економічної системи, співвідношення секторів суспільного виробництва, формування наукового знання як самостійного елементу продуктивних сил присвячені праці Е. Агацці, М. Зверякова, А. Грималюка, Л. Жданової, А. Покритана, Д. Белла, Т. Пікетті, П. Друкера, Б. Годіна, Р. Діма, С. Хіллларда, М. Ріда, Дж. Кола та інших учених.

Метою статті є дослідження теоретико-методологічних засад сфери освіти як складової частини економічної системи.

Результати дослідження. В економічній літературі обговорення проблематики, пов'язаної зі співвідношенням матеріального та духовного виробництва, має довгу історію. Початок наукової дискусії пов'язаний з розмежуванням продуктивної та непродуктивної праці, проведеним ще А. Смітом та фізіократами. Як відомо, це розмежування у А. Сміта не було однозначним. З одного боку, він вважав продуктивною працю, що обмінюється на капітал, а непродуктивною – ту, що обмінюється на дохід. З іншого боку, у А. Сміта продуктивним є той труд, який втілюється в якому-небудь предметі та залишає після себе сліди своєї діяльності, продукт якого може бути предметом продажу або обміну [1]. Ці критерії не завжди збігаються, проте їх подвійність багато в чому сприяла активному обговоренню цієї дійсно неоднозначної проблематики.

Так, у 1796 р. французький економіст Жермен Гарньє видав у Парижі книгу «Про принципи політичної економії», в якій доводив, що саме споживання, представлене так званими непродуктивними працівниками, насправді є найважливішим джерелом виробництва. При цьому обсяг виробництва він визначає величиною споживання. Передбачаючи «парадокс ощадливості» Дж. Кейнса, він писав, що «багатство окремої особи збільшується за допомогою заощаджень; суспільне багатство, навпаки, зростає в результаті збільшення споживання» [2]. Таким чином, критика поглядів А. Сміта з цього питання від самого початку була тісно пов'язана з проблемою ринків, поставленою у 1819 р. Симондом де Сімонді.

Не тільки Ж. Гарньє, але й більшість авторів, що полемізували з А. Смітом з цього питання, розглядали споживання як необхідний стимул до виробництва. При цьому деякі автори навіть стверджували, що наймані працівники, які живуть за рахунок доходу (включаючи, зрозуміло, працівників освіти), виявляються настільки ж продуктивними щодо створення матеріального багатства, як і продуктивні робітники, оскільки вони розширюють сферу матеріального споживання, отже, галузь виробництва. Інші економісти, наприклад Т. Мальтус, визнаючи класичне розмежування продуктивних та непродуктивних працівників, що дається А. Смітом, доводили, що другі настільки ж необхідні для виробництва матеріального багатства, як і перші.

Об'єктивну основу цієї полеміки утворює та обставина, що споживання робітника та його сім'ї навіть тоді, коли воно поглинає всю заробітну плату, не покриває повністю весь його продукт. У результаті може виникнути такий надлишок товарів, який несе небезпека надвиробництва та загострення проблеми ринків. Ця проблема, відома також як проблема реалізації, була поставлена С. Сімонді та Т. Мальтусом ще на початку XIX ст.

При цьому Т. Мальтус прямо вказував на те, що для її вирішення необхідні так звані треті особи, до яких він включав «освічений клас» [3, с. 78–85]. Зі свого боку С. Сімонді пов'язував таке рішення зі збереженням залишків дрібнотоварного виробництва, яке руйнується в процесі капіталістичного розвитку.

Однак порівняно з Т. Мальтусом методологія С. Сімонді має суттєву перевагу, пов'язану з тим динамічним характером його аналізу, який особливо підкреслює Л. Л. Жданова у книзі «Відтворення і нагромадження капіталу» [4]. Цей динамізм виявляється в тому, що С. Сімонді пов'язував утворення надлишку промислових товарів зі зростанням продуктивності праці, що відбувається на основі технічного прогресу.

Теорія «недоспоживання» С. Сімонді поклала початок багаторічній дискусії про проблему ринків, яка докладно розглядається в книзі Л. Л. Жданової [4]. У ході цієї дискусії німецький економіст Карл Родбертус показав, що для вирішення проблеми реалізації необхідно, щоб реальна заробітна плата робітників зростала пропорційно підвищенню продуктивності праці [5, с. 121–135]. Однак, як показують розрахунки Томаса Пикетті, на практиці ця умова не виконується протягом більшої частини історії розвитку капіталізму [6, с. 239–251].

У роботі Л. Л. Жданової «Відтворення і нагромадження капіталу» показано, що політико-економічна теорія відтворення суспільного капіталу фактично не вирішила проблему реалізації відносною додатковою вартості, що створюється завдяки підвищенню продуктивної сили суспільної праці у процесі технологічного розвитку виробництва [4].

Методологічні основи такого підходу були розроблені засновником Одеської школи А. К. Покританом, який запропонував виділяти не два, а три підрозділи суспільного відтворення [7, с. 138–141]. При цьому як третій підрозділ А. К. Покритан розглядав не видобуток золота (як у класичних схемах відтворення), а сферу наукових досліджень. Водночас запропонована ним методологія відкриває дорогу для розгляду так званого четвертинного сектору, що включає разом з наукою також сфери освіти, охорони здоров'я, державного управління тощо.

У статті «Одеська школа і сучасність» М. І. Зверяков та А. В. Грималюк розкривають актуальність цієї проблематики не тільки для української, але й для високорозвиненої економіки XXI ст., коли в умовах Четвертої промислової революції починається перехід до принципово нового технологічного способу виробництва, що припускає повну автоматизацію. На думку авторів, такий технологічний переворот здатний повністю змінити модель економічного кругообігу продуктів та доходів. У новій моделі економічного кругообігу головним джерелом споживчого попиту може стати вже не заробітна плата промислових робітників, а доходи креативного класу, значна частина якого зосереджується в четвертинному секторі економіки, що включає науку, освіту та охорону здоров'я, тобто ті сфери, де відбувається формування та збільшення «людського капіталу» [8].

Така концепція трансформаційного процесу виходить із того, що в історичній перспективі автоматизоване

виробництво здатне стати адекватним технологічним базисом розвинутого постіндустріального суспільства. На цій основі вибудовується ланцюжок структурних залежностей (продуктивні сили – економічні відносини – четвертинний сектор), що визначає місце освітньої діяльності в економічній структурі зрілого постіндустріального суспільства.

Характерним прикладом взаємозв'язку матеріального та духовного виробництва може служити книга Генріха Шторха «Курс політичної економії» (1823 р., Париж) [9]. Аналізуючи цю роботу, К. Маркс показав, що для того, щоби досліджувати цей зв'язок, необхідно розглядати саме матеріальне виробництво не як абстрактно-загальну категорію, а в тому вигляді, в якому воно постає на конкретній ґрунті свого історичного розвитку. Так, наприклад, капіталістичному способу виробництва відповідає зовсім не такий вид духовного виробництва, як феодальному способу виробництва, що є характерним для середніх віків. Досягнутому ступеню розвитку матеріального виробництва відповідають визначена економічна структура суспільства, її державний лад і характер духовного виробництва [10]. У цьому полягає структурна залежність суспільно-економічної системи, що має об'єкт-суб'єкту спрямованість, тобто спрямована від продуктивних сил до економічних відносин і, нарешті, до духовного виробництва.

Автор сучасної теорії постіндустріального суспільства Деніел Белл не був схильним вважати сучасне йому американське суспільство 70-х рр. постіндустріальним. Ставлячи завдання «виявити нову і вирішальну роль теоретичного знання у визначенні соціальних нововведень і напрямів розвитку», він розглядав свою роботу як «спробу проникнути в майбутнє» [11, с. 231]. Загалом Д. Белл намагався дотримуватися об'єкт-суб'єкту спрямованості, хоча й сильно спростив її, фактично виключивши з цього ланцюжка найважливішу проміжну ланку, пов'язану з виробничими відносинами, і трактуючи цю фундаментальну структурну залежність фактично в дусі технологічного детермінізму. На відміну від інших авторів, він все ж таки в такому урізаному технократичному варіанті враховував структурну залежність і, виходячи з цього, виявляв обережність, намагаючись за можливості не забігати вперед і не перескакувати через етапи історичного розвитку.

Більш примітивна версія цього підходу розглядає сучасні високорозвинені країни і, насамперед, США як «суспільство знань» [12, с.17; 13, с. 98–105; 14, с. 43; 15, с. 351–367; 16; 17]. Разом із численними теоріями глобалізації ця концепція служить транснаціональним корпораціям свого роду ідеологічним прикриттям для виведення значної частини виробництва з розвинутих країн у країни з дешевою робочою силою у процесі так званого аутсорингу.

На відміну від Деніела Белла, який є схильним проявляти в цьому питанні деяку обережність, П. Друкер прямо пише, що після Другої світової війни «фактично почався перехід (shift) до «суспільства знань», в основу розвитку якого покладено освіта [18, с. 36]. У праці «Епоха розриву» П. Друкер називає нове суспільство суспільством знань, основу якого утворюють не тільки нові технології, «але й інша наука, нова логіка, нове сприйняття»: сучасна економіка виступає як виробництво знань, а знання стають головним фактором її продуктивності [19, с. 75].

До «працівників знань», на думку П. Друкера, належать інженери, комп'ютерні експерти, вчителі, медичні техніки [19, с. 236, 251–255]. Цей перелік свідчить про те, наскільки розпливчатою та довільною є ця категорія. Не

дивно, що у літературі можна зустріти різні визначення цього поняття. Наприклад, Н. Стер у книзі «Суспільство знань» ідентифікує працівника знань за допомогою професій, «що базується на знаннях», тобто тих, результатом яких «є цілком однозначно саме знання, а не технічний артефакт» [20, с. 179]. С. Брінт пов'язує поняття «працівник знань» із сектором економіки знань, галузевий склад якого визначається часткою фахівців зі вченими ступенями (не менше 5 % магістрів) [21, с. 102]. Е. Агацці розглядає працівника знань як працівника розумової праці [22, с. 8].

У книзі «Орієнтири майбутнього» П. Друкер формулює ідею випереджаючого навчання та впритул підходить до формулювання принципу безперервної освіти працівників «економіки знань». «Оскільки ми живемо в епоху інновацій, освіта повинна підготувати людину до такої роботи, яка ще не існує і яка не може бути чітко визначена» [23, с. 78]. Для цього більш ефективною є освіта, яка вибудовується не в хронологічній послідовності, а в розподіленій по часу конфігурації [23, с. 120, 129, 147–149].

У роботі «Епоха розриву» П. Друкер пов'язує ідею безперервної освіти працівника знань (“continuing education”) з високою динамікою використовуваних їм знань. Необхідність постійної перепідготовки стосується всіх працівників знань, зокрема інженерів, лікарів, математиків, вчителів. Коли така безперервність стане нормою, слід реалізовувати ідею розподіленої освіти. Він пропонує замість збільшення терміну початкового навчання розбити його на частини та розподілити навчання на все активне життя. Отже, на думку П. Друкера, найголовнішим в освіті в «економіці знань» є навчання людини вчитися [24, с. 299, 300–303]. Він передбачає, що з усіх організацій базову роль у розвитку суспільства знань і його працівників буде відігравати університет [24, с. 187]. Дійсно, через 12 років після виходу книги у США був прийнятий акт Бей-Доуеля (Bayh-Dole Act-1980), який зняв перепони на трансфер наукових знань і технологій з університетів у корпоративний сектор. Протягом декількох років університети створили більше двох тисяч компаній (260 тисяч робочих місць), які займалися комерціалізацією технологій. До прийняття акту всі американські університети реєстрували менше 250 патентів на рік; у 1992 р. їх стало 1 500, а у 2010 р. – 4 500, тобто за 30 років зростання становив 1 700 %. Якщо в період 1989–1990 рр. університети отримали 82 млн. дол. ліцензійного доходу, то у 2009 р. – більше 1,5 млрд. дол. [25, с. 76–81]. Дж. Кол вважає, що «значна частина провідних галузей промисловості в США, можливо більш 80 %, відбулася з відкриттів в американських університетах» [26, с. 4].

П. Друкер стверджує, що вирішальну роль в масовому «прориві» американської молоді до знань і в становленні у США «суспільства знань» відіграло рішення Конгресу, яке надало ветеранам війни право на субсидії для здобуття вищої освіти. П. Друкер визнає, що знання є головним, панівним фактором продуктивності також у масовому виробництві. Однак тепер, коли вони стають і головним предметом, і головним продуктом праці, відбуваються реорганізація галузей навколо виробництва знань і реструктуризація всієї економіки США навколо сфери виробництва інформації. Стрижнем такої економіки, на його думку, є система організованого застосування знань у виробництві самих знань [18, с. 143–148].

Виходячи з цього, П. Друкер вважає витрати на виробництво і поширення знань головною формою інвестицій у сучасній економіці. На його думку, головна форма власності – це інтелектуальна власність, що структурує суспільство і визначає його розвиток. П. Друкер показує, що накопичення знань розділило суспільство на високоопла-

чуваних людей, зайнятих творчою працею, і недостатньо підготовлений та, відповідно, низькооплачуваний обслуговуючий персонал [18, с. 165–167].

Аналогічні ідеї містяться також в теорії постіндустріального суспільства Деніела Белла, в концепції «інформаційного суспільства» Мануеля Кастельса [27], в теорії «креативного класу» Річарда Флоріди [28].

Однак концепція «економіки знань», що розглядається П. Друкером як свого роду посткапіталістичне суспільство, відрізняється від них характерним акцентом на різке протиставлення інвестицій в освіту традиційним промисловим інвестиціям у речові елементи основного капіталу. П. Друкер виходить із того, що для багатьох мільйонів інноваційних виробництв характерна відносно низька капіталомісткість їх діяльності, що означає в середньому порівняно невеликі капіталовкладення на одне робоче місце. З цих позицій він критикує економістів, які висловлюють побоювання щодо відносно низької норми нагромадження капіталу у США. При цьому П. Друкер розглядає основний капітал як важливий, але не головний фактор сучасного виробництва, що є вторинним по відношенню до знань [18, с. 151–155].

Таким чином, у теорії «суспільства знань» П. Друкера найбільш чітко простежується прагнення відірвати розвиток «економіки знань» загалом та сфери освіти зокрема від розвитку матеріального виробництва. Така інтенція теорії «суспільства знань» стала важливою складовою частиною теоретичного обґрунтування і свого роду ідеологічного «прикриття» тенденції до деіндустріалізації економіки. Під впливом запропонованої П. Друкером неоліберальної економічної політики ця тенденція не тільки розгорнулася в багатьох високорозвинених країнах, але й охопила постсоціалістичні держави, включаючи Україну.

Критикуючи цей підхід, Л. Л. Жданова підкреслює, що знання, втілені в найманому працівнику, цікавлять капітал не самі по собі, а залежно від рівня розвитку постійного капіталу, представленого засобами виробництва. Підвищення рівня освіти найманого персоналу без підвищення технічного рівня постійного капіталу стає надлишковим, оскільки цей надлишок неможливо застосувати у виробництві. З цих позицій Л. Л. Жданова справедливо піддає критиці поширене в літературі положення про те, що сучасна економіка здатна успішно функціонувати в глобальній середовищі лише на основі створення та використання нових знань [29, с. 14].

Зазначена ідея була домінуючою протягом більшої частини процесу ринкової трансформації в Україні, незважаючи на те, що вона не знаходила свого фактичного підтвердження. Виходячи з цього, Л. Л. Жданова послідовно пояснює ситуацію, яка склалася в економіці України загалом та у сфері освіти зокрема, фундаментальними помилками в розумінні сутності сучасної економіки та відповідними помилками в економічній політиці [29].

У зв'язку з цими проблемами М. І. Зверяков відзначає такі найважливіші особливості української економіки, як збереження сировинної моделі, в основі якої лежать застарілі основні фонди, 2/3 яких уже відпрацювали свій термін; застаріла структура економіки та експорту з домінуванням сировинних галузей; вкрай низька частка інвестицій в основний капітал (у середньому за 2014–2017 рр. показник становив 14,2 % ВВП щорічно, а за експертними оцінками – 9,3 %) і в науку (0,65 %), яка не забезпечує просте відтворення в економіці; високий рівень інфляції та ставок за кредитами; відтік трудових ресурсів за кордон; низька зайнятість і продуктивність праці [30, с. 21].

Отже, стан та рівень розвитку освітньої діяльності залежать від суспільних потреб у цих благах. Ці потреби

завжди мають специфічно історичний характер, оскільки вони визначаються системою економічних відносин та мірою її відповідності рівню й характеру розвитку продуктивних сил цього суспільства. Якщо економічні відносини, що склалися в цьому суспільстві, відповідають досягнутому рівню продуктивних сил, то вони відкривають дорогу їх подальшому розвитку, цей розвиток продуктивних сил об'єктивно породжує суспільні потреби в розвитку сфери освітньої діяльності.

Однак можливою є протилежна ситуація, коли економічні відносини, що склалися в суспільстві, гальмують подальший розвиток його продуктивних сил. Відповідно, гальмується також розвиток суб'єктивного, людського фактору продуктивних сил. Це скорочує потребу суспільства в освітній діяльності, і сфера освіти може опинитися у кризовому стані.

Таким чином, потреба суспільства в освітній діяльності визначається не тільки досягнутим рівнем продуктивних сил, але й економічними відносинами цього су-

спільства, які можуть як відповідати, так і не відповідати цьому рівню. Якщо відповідність досягнутому рівню продуктивних сил стимулює подальший розвиток останніх і, як наслідок, сприяє розвитку освітньої діяльності, то їх невідповідність гальмує подальший розвиток продуктивних сил і викликає кризовий стан сфери освіти.

Отже, невідповідність між продуктивними силами та економічними відносинами може виражатися у сфері освіти у специфічному для цієї сфери протиріччі між освітньою діяльністю та суспільними потребами в ній.

Висновки. Таким чином, суспільні потреби в послугах сфери освіти визначаються відповідністю економічних відносин рівню та характеру розвитку продуктивних сил цього суспільства: якщо економічні відносини, які склалися в суспільстві, відповідають досягнутому рівню продуктивних сил, то вони відкривають дорогу їх подальшому розвитку, цей розвиток продуктивних сил об'єктивно породжує суспільні потреби в розвитку освітньої діяльності.

Список використаних джерел:

1. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Москва : Эксмо, 2007. 960. с.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Теории прибавочной стоимости. Сочинения. 1962. Т. 26. Ч. III. 509 с.
3. Malthus T. R. Principles of Political Economy. Cambr. Univ. Press. 1989.
4. Жданова Л. Л. Відтворення і нагромадження капіталу: теорія, методологія, економічна політика. Одеса : Астропринт, 2014. 294 с.
5. Родбертус-Ягцов К. И. Исследование о капитале: торговые кризисы и государственное хозяйство. Москва : URSS, 2012. 226 с.
6. Пикетти Т. Капитал в XXI столетии. Москва : Маргинем, 2015. 592 с.
7. Покрыган А. К. Экономическая структура социализма: функционирование и развитие. Москва : Экономика, 1985. 264 с.
8. Зверьяков М. І., Грималюк А. В. Одеська школа та сучасність. *Економічна теорія*. 2018. № 3. С. 5–21.
9. Шторх Г. Курс политической экономии. Москва : Экономическая газета, 2008. 1120 с.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Ницета философии. Сочинения. Москва, 1955. Т. 4. С. 65–185.
11. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Москва : Academia, 2004. 944 с.
12. Godin B. The Knowledge Economy: Fritz Machlup's Construction on a Synthetic Concept. Montreal. 2008. 33 p. URL: http://www.csiic.ca/PDF/Godin_37.pdf (дата звернення: 24.07.2020).
13. Crawford R. In the Era of Human Capital. The Emergence of Talent, Intelligence, and Knowledge as the Worldwide Economic Force and What it Means to Managers and Investors. N.Y. : Harper, 1991. 197 p.
14. Masuda Y. The Information Society as Postindustrial Society. Wash. : World Future Soc., 1983. 419 p.
15. Toffler Al. The Future Shock. Toronto etc. : Bantam books, 1974. 562 p.
16. Toffler Al. Powershift: Knowledge, Wealth, and Violence at the Edge of the 21st Century. N.Y. etc. : Bantam books, 1990. 509 p.
17. Toffler Al. The Third Wave. Toronto etc. : Bantam books, 1987. 544 p.
18. Drucker P. F. Post-Capitalist Society. New York : Harper Business, 1993. 198 p.
19. Drucker P. F. The Age of Discontinuity: Guidelines to our Changing Society. London : Heinemann, 1969. 380 p.
20. Stehr N. Knowledge Societies. London : SAGE, 1994.
21. Brint S. Professionals and the "Knowledge Economy": Rethinking the Theory of Postindustrial Society. Current Sociology. London: SAGE Publications. 2001. July. Vol. 49 (4). P. 101–132.
22. Агацци Э. Идея общества, основанного на знаниях. *Вопросы философии*. 2012. № 10. С. 3–19.
23. Drucker P. Landmarks of Tomorrow. A Report on the New "Post-Modern" World. New York : Harper, 1996. 270 p.
24. Drucker P. F. The Age of Discontinuity: Guidelines to our Changing Society. London : Heinemann, 1969. 420 p.
25. Deem R., Hillyard S., Reed M. Knowledge, Higher Education, and the New Managerialism: The Changing Management of UK Universities. New York : Oxford University Press, 2012. 258 p.
26. Cole J. R. The Great American University: Its Rise to Preeminence, Its Indispensable National Role, Why It Must be Protected. New York : Public Affairs, 2010. 640 p.
27. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Москва : ГУ ВШЭ, 2000. 606 с.
28. Флорида Р. Креативный класс. Москва : Дело, 2005. 430 с.
29. Жданова Л. Л. Переменный капитал vs человеческий капитал: реалии современной украинской экономики. *Актуальні проблеми розвитку економічної теорії в умовах глобалізації* : збірник наукових праць XII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Покритановські читання 2 грудня 2016 р.»». Одеса : ОНЕУ, 2016. С. 12–15.
30. Зверьяков М.І. Теоретична парадигма сталого розвитку та українські реалії. *Економіка України*. 2018. № 10. С. 10–31.

References:

1. Smyt A. (2007) Yssledovanye o pryrode y prychnakh bohatsva narodov [Research on the nature and causes of the wealth of nations] M.: Eksmo. 960 p.
2. Marks K. (1962) Teoryu prybavochnoi stoymosty [Surplus value theory]. Marks K., Enhels F. Soch. 1962. T. 26. Ч. III. 509 p.
3. Malthus T. R. (1989) Principles of Political Economy. Cambr. Univ. Press.
4. Zhdanova L. L. (2014) Vidtvorennia i nahromadzhennia kapitalu: teoriia, metodolohiia, ekonomichna polityka [Reproduction and accumulation of capital: theory, methodology, economic policy] Odessa: Astroprynt. 294 p.

5. Rodbertus-Yahetsov K. Y. (2012) Yssledovanye o kapytale: torhovie kryzysi y hosudarstvennoe khoziaistvo [Capital research: trade crises and the state economy] M.: URSS. 226 p.
6. Pyketty T. (2015) Kapytal v XXI stoletyy [Capital in the XXI century] M.: Marhynem. 592 p.
7. Pokritan A. K. (1985) Ekonomycheskaia struktura sotsyalyzma: funktsyonyrovanye y razvytye [The economic structure of socialism: functioning and development]. M.: Ekonomyka. 264 p.
8. Zvieriakov M. I., Hrymaliuk A.V. (2018) Odeska shkola ta suchasnist [Odessa school and modernity]. *Ekonomichna teoriia*. 2018. № 3. P. 5–21.
9. Shtorkh H. (2008) Kurs polytycheskoi ekonomyy [The course of political economy]. M.: Ekonomycheskaia hazeta. 1120 p.
10. Marks K. (1955) Nyshcheta fylosofyy [The poverty of philosophy] Marks K., Enhels F. Soch. T. 4. P. 65–185.
11. Bell D. (2004) Hriadushchee postyndustrialnoe obshchestvo [The coming post-industrial society]. M.: Academia. 944 p.
12. Godin B. (2008) The Knowledge Economy: Fritz Machlup's Construction on a Synthetic Concept. Montreal. 33 p. URL: http://www.csiic.ca/PDF/Godin_37.pdf (accessed 24 July 2020).
13. Crawford R. (1991) In the Era of Human Capital. The Emergence of Talent, Intelligence, and Knowledge as the Worldwide Economic Force and What it Means to Managers and Investors. N.Y.: Harper. 197 p.
14. Masuda Y. (1983) The Information Society as Postindustrial Society. Wash.: World Future Soc. 419 p.
15. Toffler Al. (1974) The Future Shock. Toronto etc.: Bantam books. 562 p.
16. Toffler Al. (1990) Powershift: Knowledge, Wealth, and Violence at the Edge of the 21st Century. N.Y. etc.: Bantam books. 509 p.
17. Toffler Al. (1987) The Third Wave. Toronto etc.: Bantam books. 544 p.
18. Drucker P. F. (1993) Post-Capitalist Society. New York: Harper Business. 198 p.
19. Drucker P. F. (1969) The Age of Discontinuity: Guidelines to our Changing Society. London: Heinemann. 380 p.
20. Stehr N. (1994) Knowledge Societies. London: SAGE.
21. Brint S. (2001) Professionals and the “Knowledge Economy”: Rethinking the Theory of Postindustrial Society. *Current Sociology*. London: SAGE Publications. Vol. 49 (4). P. 101–132.
22. Ahatsy E. (2012) Ideia obshchestva, osnovannoho na znanyiakh [The idea of a knowledge society]. *Voprosi fylosofyy*. № 10. P. 3–19.
23. Drucker P. (1996) Landmarks of Tomorrow. A Report on the New “Post-Modern” World. New York: Harper. 270 p.
24. Drucker P. F. (1969) The Age of Discontinuity: Guidelines to our Changing Society. London: Heinemann. 420 p.
25. Deem R., Hillyard S., Reed M. (2012) Knowledge, Higher Education, and the New Managerialism: The Changing Management of UK Universities. New York: Oxford University Press. 258 p.
26. Cole J. R. (2010) The Great American University: Its Rise to Preeminence, Its Indispensable National Role, Why It Must be Protected. New York: Public Affairs. 640 p.
27. Kastels M. (2000) Informatsyonnaia epokha: ekonomyka, obshchestvo y kultura [Information Age: Economy, Society and Culture] M.: HU VShE. 606 p.
28. Floryda R. (2005) Kreatyvnyi klass [Creative class] M.: Delo. 430 p.
29. Zhdanova L. L. (2016) Peremennyi kapytal vs chelovecheskyi kapytal: realyyi sovremennoi ukraynskoi ekonomyy [Variable capital vs human capital: the realities of the modern Ukrainian economy]. *Aktualni problemy rozvytku ekonomichnoi teorii v umovakh hlobalizatsii*. Zbirnyk naukovykh prats II Vseukraynskoi naukovo-praktychnoi konferentsii “Pokrytanovski chytannia 2 hrudnia 2016 r.”. Odesa: ONEU. P. 12–15.
30. Zvieriakov M. I. (2018) Teoretychna paradyhma staloho rozvytku ta ukraynski realii [Theoretical paradigm of sustainable development and Ukrainian realities] *Ekonomika Ukrainy*. P. 10–31.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СФЕРЫ ОБРАЗОВАНИЯ КАК СОСТАВЛЯЮЩЕЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

Аннотация. В статье освещены теоретико-методологические основы исследования сферы образования составляющей экономической системы. Установлено, что примером структурных зависимостей, характеризующих внутреннюю структуру экономической системы, может быть зависимость производственных отношений от производительных сил. Такая структурная зависимость предоставляет производственным отношениям их материальный, объективный характер, благодаря чему они образуют экономический базис общества, над которым возвышается сфера общественного сознания, который включает образовательную деятельность. Сделан вывод, что общественные потребности в услугах сферы образования определяются соответствием экономических отношений уровню и характеру развития производительных сил этого общества: если экономические отношения, которые сложились в обществе, соответствуют достигнутому уровню производительных сил, то они открывают дорогу их дальнейшего развития, и это развитие производительных сил объективно порождает общественные потребности в развитии образовательной деятельности.

Ключевые слова: образование, знания, экономическая система, общество знаний, экономика знаний, производительные силы, производственные отношения, общественное сознание.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF RESEARCHING THE SPHERE OF EDUCATION AS A COMPONENT OF THE ECONOMIC SYSTEM

Summary. Theoretical and methodological approach to the analysis of the economic system, which involves the selection of its structural and genetic aspects and consistent demarcation of structural and dynamic dependencies on this basis, is the most important scientific tradition of the Odesa school of Economic thought, created by an academician A.K. Pokrytan.

First of all, the dependence of production relations on the productive forces can be an example of the structural dependencies that characterize the internal structure of the economic system at any given time. It is this structural dependence that gives production relations their material, objective character, due to which they form the economic basis of society, where the sphere of social consciousness, which includes educational activities, rises above it. Such object-subject dependence (objectively achieved level of development of productive forces, production relations – social consciousness) is put forward in the analysis of the structure of the economic system.

The condition and level of development of educational activities depends on public needs for these benefits. These needs are always specifically historical in nature, because they are ultimately determined by the system of economic relations and the degree of its compliance with the level and nature of development of the productive forces of society. If the economic relations that have developed in a given society correspond to the achieved level of productive forces, they open the way for their further development, and, in turn, this development of productive forces objectively generates social needs for the development of the sphere of educational activities.

However, the opposite situation is also possible, when the economic relations that have developed in society inhibit the further development of its productive forces. Accordingly, the development of the subjective human factor of productive forces is inhibited. This reduces society's need for educational activities and the sphere of education may find itself in a crisis.

Thus, society's need for educational activities is determined not only by the achieved level of productive forces but also by the economic relations of this society, which may or may not meet this level. And if compliance with the achieved level of productive forces stimulates the further development of the latter and, as a consequence, promotes the development of educational activities, then, on the other hand, their inconsistency inhibits the further development of productive forces and causes a crisis in the sphere of education.

The discrepancy between productive forces and economic relations can be expressed in the field of education in a contradiction between educational activities and social needs in it specific for this area.

Therefore, social needs in education services are determined by the correspondence of economic relations to the level and nature of development of productive forces of society: if the economic relations that have been established in society correspond to the achieved level of productive forces, they open the way for their further development, and this development, in turn, objectively generates social needs in the development of educational activities.

Key words: education, knowledge, economic system, knowledge society, knowledge economy, productive forces, production relations, social consciousness.